

HACI İBRAHİM EFENDİ VE DÂRU'T-TA'LİM MÜESSESESİ¹

Ahmet Turan ARSLAN*

Bilindiği gibi medeniyetler insanların tecrübe birikimleridir. Bu itibarla, sâhamızla alâkalı bizden önceki çalışmaları tanımak bizi bu konuda bilgi sahibi kıla-
cağı gibi, geçmişimiz hakkında çıkaracağımız bir harîta rotamızı, tayin etmemizi
kolaylaştıracak ve gelecek için bir proje yapmamıza yardımcı olacaktır. Esasen,
genelde yabancı dil öğretimi, özelde de Arapça öğretiminin günümüzdeki zorlukla-
rını yenmek, bu yolda kafa yorarak çağdaş çözümler üretmek ve zamanımızın tek-
nik imkânlarını bu uğurda kullanmak için geçmişte bu alanda yapılan çalışmaları
gözden geçirmek ilmi bir ihtiyaftır.

Geçen asırda İstanbul'da Arapça'yı 2-3 yıl gibi kısa bir sürede ve kolay bir
şekilde öğretmek iddiasında bulunan ve bu düşüncesini kurduğu okulda uygulama-
ya koyan Hacı İbrahim Efendi'nin Arapça öğretimi konusunda yazdığı eserler ve
kurduğu müessese ülkemizde, sâhamızla alâkalı olarak gerçekleştirilen en önemli
faâliyetlerden biri olarak görünmektedir. Bundan dolayı burada, günümüzde hâlâ
üzerinde tartışılan Arapça öğretimi konusunda bir metod denemesini gündeme
getirmeye vesîle olabileceği düşüncesi ile Hacı İbrâhim Efendi ve kurduğu Dâru't-
ta'lîm bahis konusu edilecektir.

Hayatı :

Hacı İbrahim Efendi, Hicaz Vâlisi Şerif Paşa'nın kâhyası olan İsmail
Efendi'nin oğlu olup 1242/1826 tarihinde İstanbul'da Tophâne'de dünyaya gelmiş-
tir. İlk öğrenimini mahalle mektebinde yaptıktan sonra Bayezit Camii'nde *Kâfiye*
şerhi olan Molla Cami'ye² kadar okumuştur. Bu dersleri yetersiz bulan İbrahim
Efendi, o yıllarda henüz basılmamış olan ve talebe arasında Şeyh Radiyy diye tanı-
nan Radiyyüddin el-İsterâbâdî'nin (ö. 686/1287-8) yine *Kâfiye* şerhi olan Arapça
grâmer kitabını kopye ederek Arapçasını ilerletmeye çalışmış, Arapça ibârelerden
mânâ çıkartacak seviyeye gelmişti. Babası İsmail Efendi, Şerif Paşa ile Hicâz'a

¹ İstanbul'da 26-27 Ekim 1996 tarihinde Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Merkezi ve İstan-
bul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından düzenlenmiş olan Türkiye İ.
İslâm Düşüncesi Sempozyumu'na sunulan tebliğin gözden geçirilmiş şeklidir.

* Doç. Dr., Marmara Üni., İlahiyat Fakültesi.

² Mevlânâ (Molla) Abdurrahman Câmî (ö. 898/1298) tarafından İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1248-9)'in
nahve dair olan meşhur *el-Kâfiye*'sine yazılan *el-Fevâidü'd-diyâ'iyye* isimli şerh. Bu eser medrese
mensupları arasında kendi adından çok müellifinin adıyla meşhur olmuştur.

gittiğinde İbrahim Efendi de onlarla birlikte gitti. Orada Arapça'nın gramerini, lûgat ilmini ve edebiyâtını meşhur bilgin Muhammed Mahmud eş-Şînkî'ten (ö. 1322/1904)³ öğrendi.

Hicaz'dan İstanbul'a dönen Hacı İbrahim önce Sadâret Mektûbî Kalemî'nde me'mûriyet görevine başladı. Oradan Erzurum Divan Kâtipliğine tayin edilip tekrar İstanbul'a döndüğünde 1286/1869'dan 1288/1871'e kadar Evkâf-ı Hümâyûn Aklâm-ı Zâbitânî Senedât Odası ikinci mümeyyizi olarak vazife gördü. 1289/1872 yılında Evkâf-ı Hümâyûn Vâridât Müdürü oldu. Bu dönemde ilk eseri olan "*Taf-sîl...*"ı bastırarak neşriyat sâhasına girdi.⁴ 1295/1878 yılına kadar Vâridat müdür-lüğünde kalan Hacı İbrahim Efendi 1299/1881'de Hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn idâre meclisi âzâlığına getirildi. 1302/1884 yılına kadar Hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn Meclisi İdare Heyeti âzâlığında hizmet gördükten sonra, gözlerine ârız olan hastalığı sebebi ile az bir maaşla emekli oldu. Son görevinde iken Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) *Belâgat-ı Osmâniye*'sinin neşri üzerine çıkan filolojik tartışmalara katıldı.⁵ Bu münakaşaların tesiri ile şöhreti gittikçe artan Hacı İbrahim Efendi önce Dârüşşafaka'da fahri olarak Kitâbet ve Belâgat hocalığına daha sonra da Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-ı Osmaniye ve Ta'lim-i Kitâbet dersleri muallimliğine tayin edildi(1883).

Ayrıca Askeri Rüşdiye Mektepleri Ders Nâzırı Kaymakam Hacı Cemal Bey'in ricası üzerine Şemsu'l-Meârif Mektebi'nin rüşdiye sınıfında Arapça öğretmeye başladı. Fakat mekteb idaresi ile anlaşamadığı için üç ay kadar sonra bu okuldan ayrıldı. 4 Aralık 1883'te Arapça'yı kısa bir sürede ve kolayca öğretmek maksadıyla "Dâru't-ta'lim" adını verdiği özel okulu açtı.⁶ O gün için büyük bir rakam olan dört-beş yüz talebenin kayıt için mürâcâtı oldu. İbrahim Efendi'nin gösterdiği bu büyük başarısından dolayı hâiz bulunduğu mümeyyizlik rütbesi 14 Ramazan 1884'te ulâ sınıf-ı sânisine yükseltilecek kendisine üçüncü rütbeden Nişan-ı Mecîdi verildi. Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-i Osmaniye ve Ta'lim-i Hitâbet dersleri okuttu. Mekteb-i Hukûk'ta verdiği ders notlarını aynı yıl içinde *Şerh-i Belâgat* adı ile neşretti.

Artık kendisini tamamen eğitim ve matbûât faâliyetlerine veren Hacı İbrahim 2 Eylül 1303/1887 tarihinde Mekteb-i Mülkiye Belâgat-ı Osmaniye ve Kitâ-

³ Hakkında bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, III-IV, 984; Musa Aksoy, *Hacı İbrahim Efendi'nin Hayatı-Eserleri-Tenkitleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (basılmamış doktora), tezi, 1993, s.2; Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemu'l-matbûâtı'l-arabiyye*, s.1150; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1984, VII, 89-90.

⁴ Hacı İbrahim Efendi, *et-Tafsil...*, Matbaa-i Âmire, 15 Şaban 1289, s. 1,346; Musa Aksoy, *a.g.e.*, s.3.

⁵ "*Belâgat-ı Osmaniye*" münakaşasına, Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Belâgat-ı Osmaniye*" isimli eserinde kullandığı "tatsız tuzsuz" terkiibini tenkid amacı ile Abdurrahman Süreyya'nın kaleme aldığı "*Ta'likât-ı Belâgat-ı Osmaniye*" adlı eseri sebep olur. Bunun üzerine Hacı İbrahim Efendi, Cevdet Paşa'nın adı geçen eserini müdâfaa için, Abdurrahman Süreyya'ninkine karşı "*Temyiz-i Ta'likât*" isimli eserini yazar.

⁶ *Tarik* (Gazetesi). "Saâdetlu el-Hâc İbrâhim Efendi Hazretleri Cânibinden Vârid Olan Varakadır", numara 80, 17 Şaban 1301-30 Mayıs 1300-11 Haziran 1884; Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s.957.

bet-i Resmîye muallimliğine Sultan II. Abdülhamid'in irâdesiyle tayin olundu. 25.12. 1303/1887 tarihine kadar burada görev yaptı. Dâru't-ta'lim'deki faaliyetlerinin yanında Mekteb-i Mülkiye'de de iki yıl kadar hizmette bulunduktan sonra, hicrî tarihle 10 Rebûlevvel 1307, miladi tarihle 4 Teşrînisânî 1889 pazartesi günü ateşli humma hastalığına yakalanarak Hakk'ın rahmetine kavuştu.⁷ Edirnekapı Mezarlığı'na defnedildi.

Kaynakların çok zeki ve çalışkan, İslam kültürüne hakkıyla vâkıf bir kişi olarak tanıttığı Hacı İbrâhim Efendi'nin en önemli hizmeti Dâru't-ta'lim'deki başarılı çalışmalarıdır. İbrahim Efendi, daha tahsil hayatı ve memûriyetleri sırasında Arapça öğretimi için harcanan zamanın fazla olduğunu, sürenin kısaltılabileceğini düşünmüş ve bu amaçla emekli olmadan önce Arapça sarfa dair *Tafsîlü't-te'lîf fi tadvîhi mesâilî't-tasrîf* (İstanbul 1289) adlı bir eser kaleme almıştı. Muallim Nâci, Abdurrahman Süreyya, Recâizâde Mahmud Ekrem, Kemalpaşazâde Said Bey, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Ebüzziyâ Tevfik, Mustafa Reşid Bey ve Keçecizâde Mâcid Paşa ile dil ve edebiyat tartışmalarına girmiş, yazılarına imza koymaya cesâret edemeyen muârizlarından birçoğu bu tartışmaları hakârete dönüştürerek her vesileyle onun ihtiyarlığından, bunaklığından, körlüğünden söz etmişlerse de İbrahim Efendi fikirlerini, yayımladığı makalelerde cesâretle savunmuştur.⁸

Gazete sütunlarında alenen cereyan eden bu münakaşalarda Hacı İbrahim, çeşitli kimseler tarafından yapılan hücumlara karşılık vermekten geri durmaz, hattâ her fırsatta yapılan hücumlara mukabele eder, hepsini küplere bindirirdi. Bu münakaşalar sırasında Muallim Nâci şu mısralarıyla açıkça onu hedef almıştı:

"Ey herze-vekîli, kâinâtın,
Hâlâ hezeyâna kanmadın mı?
Can sıkıkmak için midir hayâtın
Elverdi, henüz usanmadın mı?"

Tarîk gazetesi yazarı Said Bey de bir gün, Hacı İbrahim'in gözlerindeki rahatsızlığı sebebiyle ona "*kör*" lakabını vermişti. Buna karşılık olarak Hacı İbrahim de şöyle demişti:

"Aybını görmeyelim böyle birbirimizin
Bende var zaf-ı basar, sen de bakar kör gibisin."

Eserleri :

1- *Tafsîlü't-te'lîf fi tadvîhi mesâilî't-tasrîf*: (Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289). Hacı İbrahim Efendi'nin ilk eseri olan bu kitap, Türkçe'deki Arapça kelimelerin Türkler tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamak, onlara Osmanlıca'yı daha iyi kullanabilmeleri için Arapça'nın çekim (tasrîf) kaidelerini öğretmek gayesi ile kaleme alınmıştır.

⁷ Musa Aksoy, a.g.e., s.1-10; Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, 1954, I, 290.

⁸ Hulusi Kılıç, "Hacı İbrahim Efendi", *DİA*, IV,481.

2- *Hadikatu'l-beyân*: (Mihrân Matbaası, İstanbul 1298). İki cüzü neşredilen bu eseriyle Hacı İbrahim Efendi, Arapça'nın fesâhat ve belâğatını Türklere öğretmek amacını güder.

3- *Temyîz-i Ta'likât*: (İstanbul 1299). Hacı İbrahim Efendi'nin bu eseri, Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Belâğat-i Osmâniye*"sini⁹ müdafaa maksadıyla yazılmıştır. *Belâğat-i Osmâniye*'nin ilk cüz'ünün yayımlanması üzerine Abdurrahman Süreyya, "*Ta'likat-ı Belâğat-i Osmâniye*" adıyla şerh tarzında bir tenkid yazmıştı. Hacı İbrahim Efendi ise bu eseri ile *Belâğat-ı Osmâniye*'yi müdâfaa etmiştir. Hacı İbrahim Efendi'nin bu eseri etkisini göstermiş olmalı ki, kendisini desteklemek üzere Mahmud Es'ad *İtmâm-ı Temyîz* (İstanbul 1299) ve Ahmed Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedad *İkmâl-i Temyîz* (İstanbul 1299) adlı risâleler yazarak Abdurrahman Süreyyâ'ya cevap vermişlerdir.

9. "*Belâğat-ı Osmâniye* daha çok manzum Türkçe örnekleriyle, Ahmed Hamdi'nin *Belâğat-i Lisân-ı Osmânî*'sinden (İstanbul 1293) sonra basılmış ve klasik belâğati tam kadrosu ile veren ilk ve önemli eserdir. Fakat Şinasi'den beri yeni bir arayış içinde bulunan Türk edebiyatını bütünüyle ifade etmekten uzaktır. Bununla beraber eser devrinde geniş akisler uyandırmıştır. Gazetelerde günlerce devam eden tartışmalardan başka eserin tenkidi ve müdafaası yolunda çeşitli kitaplar da yazılmıştır. Daha ilk cüz'ün neşrinden kısa bir zaman sonra Abdurrahman Süreyya *Ta'likât-ı Belâğat-i Osmâniye* (İstanbul 1299) adlı eseriyle bu ilk cüzdeki ifade hataları üzerinde durmuş, buna Mekteb-i Hukuk talebelerinden birinin yazdığı *Hall-i Ta'likât* (İstanbul 1299) ve Hacı İbrahim Efendi'nin *Temyîz-i Ta'likât-ı* (İstanbul 1299) ile cevap verilerek itirazların yersiz olduğu ileri sürülmüştür. Abdurrahman Süreyya bu iki cevabı *Tahlil-i Hall*'inde (İstanbul 1299) tenkit etmiştir. *Tahlil-i Hall*'e cevap olarak Mehmed Fâik, Mahmud Esad ve Ali Sedad tarafından hazırlanan *Redd-i Tahlil* adlı eser ise önce *Yakıt* gazetesinde tefrika edilmiş, daha sonra kitap halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1299). Aynı zamanda taraflar *Tercümân-ı Hakikât*, *Ceride-i Havâdis* ve *Yakıt* gazetelerinde de birbirlerine cevaplar vermişlerdir. Müellifi bilinmeyen *Nazire-i Ta'likât*'ta (İstanbul 1299) Abdurrahman Süreyya ile alay edilmiş, Mahmud Esad *İtmâm-ı Temyîz* (İstanbul 1299) ve Ali Sedad *İkmâl-i Temyîz* (İstanbul 1299) adlı risalelerinde yine Abdurrahman Süreyya'ya cevap vermişlerdir. *Belâğat-i Osmâniye*'nin tenkitlerine verilen cevaplarda Cevdet Paşa hiç görünmemektedir. Gazetelerdeki münakaşalarda mesele çıkırından çıkınca Matbûât İdâre-i Âlîsi'nin müdahalesi ile tartışma sona erer. Bütün münakaşalarda esas olarak Türkçe'deki Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılış hataları üzerinde durulmuş ve vaktiyle Arap âlimleri arasında cereyan eden bu tür tartışmalar Türk kamuoyuna nakledilmiştir. Bununla beraber dil ve kullanılış hataları meselesinin yanında belâğatın millî olup olamayacağı, Türkçe'nin bir lügata ve bir gramer kitabına olan ihtiyacı ile başka dillere karşı bağımsızlığı konuları da tartışılmıştır.

Belâğat-i Osmâniye'yi aynı mektepte okutan Hacı İbrahim Efendi, ders notlarını *Şerh-i Belâğat* adıyla önce *Yakıt* gazetesinde (nr. 2763, 12 Temmuz 1883 vd.) tefrika etmiş, sonra da kitap halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1301). Fakat daha önce cereyan eden münakaşalarda olduğu gibi *Şerh-i Belâğat*'ta da *Belâğat-i Osmâniye*'nin sadece baş tarafları üzerinde durulmuş ve müellif yeni edebiyatı ve edebiyatçıları tenkit etmiştir. Daha sonra Câzım de *Belâğat-i Osmâniye*'yi tenkit için *Belâğat* (İstanbul 1304) adıyla bir risale neşretmiş ve daha çok belâğat kavramı ile Türkçe'ye Osmanlıca veya lisân-ı Osmânî denilemeyeceği hususu üzerinde durmuştur.

Belâğat-i Osmâniye bu kadar çok yankı uyandırmasının yanında sekiz defa da basılmıştır. Bugün baskı sayısı altı olarak görülmekte ise de üçüncü ve beşinci baskılar ayrı matbaalarda tekrarlanmıştır. Ancak baskılar arasında herhangi bir fark olmadığı gibi sonraki baskılarda dizgi hataları artmaktadır. Eser son olarak Mehmet Çavuşoğlu'nun bir takdim yazısı ve kitapta geçen terimlerin alfabetik indeksiyle birlikte tıpkıbasım halinde Mimar Sinan Üniversitesi yayınları arasında da çıkmıştır (İstanbul 1987)". (Kâzım Yetiş, "Belâğat-ı Osmâniye", *DİA*, V, 388).

4- *Şerh-i Belâğat*: (Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1301). Hacı İbrahim Efendi'nin Mekteb-i Hukûk'taki Belâğat hocalığı sırasında, orada ders kitabı olarak kullanılan Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâğat-i Osmaniye'sine* yazdığı şerh. Eser tamamlanamamıştır. Hacı İbrahim Efendi, bu eserinde metni açıklarken yer yer zarûrî gördüğü tenkidleri de yapar. Bunun yanında şerhin dışına çıkıp münâsebet düşürerek Edebiyât-ı Cedîde mensuplarına tenkid oklarını yönelttiği de olur.

5- *Sarf Tercemesi*: (İstanbul 1304/1887). Dâru't-ta'lim Mektebi talebelerine Arapça öğretmek için yazılmıştır. Cüz cüz neşredilen eserin son sayfasındaki kayda göre telif, Rebiulahir 1305 /Aralık 1887' de tamamlanmıştır.

6- *Nahiv Tercemesi*: (İstanbul 1304,1306,1323). Cüz cüz neşredilen bu eser de Dâru't-ta'lim Mektebi talebelerine Arapça'nın nahvini (sentaks) öğretmek maksadıyla yazılmıştır. Bu eserin önsözündeki ifâdesinden (s.1) *Nahiv Tercemesi*'ni *Sarf Tercemesi*'nden sonra yazdığı anlaşılmaktadır:

"Kelimât-ı Arabî'nin ahvâl-i ebniyesi ve suver-i tahavvulâtı *Kısm-ı Sarfta* beyân kılındı. Kelimâtı yekdiğeriyle bi't-terkiib kelâm telif etmenin usûlünü ve o usûle müteferri ve müteallik olan umûra dahî işbu *Nahv Kısmı*'nda beyân edelim..."

7- *Edebiyat-ı Osmaniye*: (İstanbul 1305/1887-8) Hacı İbrahim Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'de verdiği derslerden ibârettir. Kitap başlıca üç ana bölüme ayrılır:

- a- Önsöz: Burada müdâfaa ettiği fikirlerin bir hulâsasını yapar.
- b- Bu bölümde Arapça'nın kaideleri üzerinde durur.
- c- Eserin bu bölümünde ise edebî sanatların açıklamasını yapar.

Eserin beş cüzü yayımlanmıştır.

8- *Hikemiyyât-ı Arabiyye*: (İstanbul 1304/1886). Hacı İbrahim Efendi'nin Dâru't-ta'lim'deki çalışmalarının mahsullerinden biri olup Mekteb menfaatına ayda bir yayımlanan bir mecmûa şeklindedir. Bu mecmûada Arap edebiyâtından seçilen şiir-nesir muhtelif parçalar tercemeleriyle birlikte verilir. Kimi zaman bazı ibârelerin gramatik tahlilleri yapılır. Böylece öğrencilere Arapça gramer kaidelerinin alıştırmaları yapılmakta bunun yanısıra ahlâkî prensipler de öğretilmiş olmaktadır. Bu mecmûadan beş cüz/nüsha yayımlandığı tesbit edilebilmiştir.

9- *Âsâr-ı Edebiyye*: (İstanbul 1304-5). Aylık olarak yayımlanan bir mecmûadır. Yedi sayısı tesbit edilebilmiştir. Mecmûanın yazarları Dâru't-ta'lim Mektebinin 14-16 yaşlarındaki talebeleridir. Hacı İbrahim Efendi mecmûada organizatör durumunda gözükür. İlk üç sayısının dışındakilerde yazısı bulunmamaktadır. Buna mukabil her cüzün iç kapağında "Ayda bir kere neşrolunur. Sahib-i imtiyâzı Dâru't-ta'lim Mektebi muallimi el-Hac İbrahim" ibaresi yer almaktadır. Mecmûanın muhtevâsı öğrencilerin çeşitli Arapça kitaplardan seçip terceme ettikleri makalelerden oluşur.¹⁰

¹⁰ Hacı İbrahim Efendi'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s.956-971; Musa Aksoy, *a.g.e.*, s.15-52.

Arapça Öğretmek İçin Kurduğu Müessesesi: DÂRU'T-TA'LÎM

a- *Dâru't-ta'lim'in Açılmasını Hazırlayan Sebepler:*

Hacı İbrahim Efendi'nin dil ile ilgili fikirlerini ilk olarak 1289/1872 yılında basılan, "*Tafsîlu't-te'lîf fî tavdîhi mesâilî't-tasrîf*" adındaki kitabında açıkladığını yukarıda görmüş bulunuyoruz. O, bu eserini Türkçeye Arapça'nın tasrîf (fil çekimi)) kaidelerini öğretmek gayesi ile ve Türkçe olarak yazmıştır. Eserinin gayesini belirttiği önsözünde, Arapça'nın Türkçe'ye yardımcı olduğunu ve onu zenginleştirmiş bir dil olduğunu söyler. Türkçe'nin anadilimiz olmasından dolayı onun kaidelerini öğrenmeye ihtiyaç duymadığımızı, buna mukabil Arapça'nın çekim kaidelerini öğrenmeye çok muhtaç olduğumuzu ve ülkemizde bu konuda okutulan kitapların yeterli olmadığını belirten Hacı İbrahim Efendi'nin bu fikirlerini hulâsa eden orjinal ifadeleri şöyledir: "...Akvâm-ı Efrenciyye, Yunan ve Latin lisanlarından kendü lisanlarına pek çok kelimat mezc u idhal ile tevsî-lisan eylediler. Ve tâife-ı celile-i Osmâniye dahi muhtac oldukları lügatları itibât-ı ma'nevi hasebiyle lisân-ı Arabî'den ahz u intihal ve suhûleti cihetiyle ara sıra kelimât-ı Farisiyye dahi isti'mâl eder oldular. Bu uslubla, Lisan-ı şerif-i Osmani, bir dereceye geldi ki, bi'l-cümle ma'ânî ve dekaiki ve nûkât ve rumûzâtı edâ ve ifâdeye mûsâid olmağla elsi-ne-i sâireye fâik oldu. Ve Taife-i Osmaniyye dahi tarîk-i insâniyyet ve âdemiyyette tavâif-i sâireyi sâbık oldu.

Şimdi insâniyette kemâlimize bâis olan lisânımızın şive ve edâsı Türkî, ve onun mütemmim ve mükemmili Arabî'dir. Lügâtının cümlesini bildiğimiz cihetle Türkî'de biz selikî olduğumuzdan anın kavâidini taallûme çendân ihtiyâcımız yok ise de Arabî'nin kavâid-i tasrifîyesini taallûme şediden muhtâcız. Zira kavâid-i mezkûreyi bilmeyince bir lafz-ı Arabîyi, kasdettiğimiz ma'nâyı ifade etmek için emsile-i muhtelifeye tahvîl edemeyiz".¹¹

Hacı İbrahim Efendi'nin duygu ve düşüncelerinin daha net anlaşılabilmesi için bir noktanın hatırlanması yerinde olur. Şöyle ki, müellifimizin yaşadığı Tanzimat devrinde Batıya bir "pencere" açılmış; henüz kendi öz kimliğini idrâk edemedi, kendi kültürünü hazmetmeden, bir çok genç Batı kültürünün kucağına atılmıştı. Böylece o kültürün beşiğinde Latin ninnileriyle büyüyen bir nesil yetişti ve etkili ve yetkili mevkilere yerleşti. Kimi olumsuzluklar da bahâne edilerek kendi öz kültürümüz hüçûma uğradı. Bu arada dilimizin sâdeleşmesi de gündeme geldi. Arapça'yı öğrenmenin zorluğundan söz edildi. Hatta Arapça kelimeler dilimizden atılıp yerlerine Fransızca kelimeler konulmaya çalışıldı.

Mâlumdur ki bir insanın, düşünen bir kafanın, çevresinde oluşan ve gelişen hâdiselerden etkilenmemesi tasavvur edilemez. Hacı İbrahim Efendi de yukarıda arzetmeye çalıştığımız ortam karşısında tepkisini göstermiş ve içinde yaşadığı olaylar hakkında düşüncelerini açıklamaya başlamış ve fikri münâkaşalara katılmıştır. "*Tafsîl...*" adındaki kitabıyla fikirlerini yazılı olarak açıklamaya başlayan Hacı

¹¹ Hacı İbrahim, *Tafsîl...* s.4.

İbrahim Efendi'nin o günün edib ve yazarları arasında cereyan eden "*Belâgat-ı Osmaniye*" münâkaşasına katıldığını görüyoruz.

Uzun süre devam eden bu mubâhaselerin¹² sonunda, Hacı İbrahim Efendi'nin Arapça'ya ileri derecede vâkıf olduğu ve bu lisânı Türklere öğretmekteki gayret, mahâret ve azmi ortaya çıkmıştı. O cereyan eden bu münâkaşalarında, özetle, Osmanlıca'da doğru düzgün yazı yazabilmek için Arapça lügatın bilinmesi gerektiğinden, aynı zamanda "kavmiyyetimiz" in de onunla ayakta durduğundan, Arapça'nın bizden uzaklaşmasını istemenin doğrudan doğruya toplumumuzun dağılmasını istemekle aynı mânâya geldiğinden, iki yüz milyon müslümanın da ortak dîni lisânı olmasından dolayı ona ihtiyâcımız bulunduğundan, Osmanlıca'daki kelimelerin dörtte üçünün Arapça olması dolayısıyla, onun kaide, belâgat ve fesâhatının da Arapça'yla birlikte mütâleâ edilmesi gerektiğinden, Osmanlıca'da Frenk usulü bir lügatın yazılması teklifinin gerisinde bir art niyet bulunduğu hissini taşıdığından uzun uzadıya söz ettikten sonra, Edebiyat-ı cedideciler'in lügat yapımındaki esas maksatlarının lisanımızın imlâsı, hat ve kitâbetini değiştirmek olduğunu belirterek onların bu arzularına müsâde edilmeyeceğini beyan eder.¹³

Bundan başka Hacı İbrahim Arapça'nın Kur'an-ı Kerim'le alâkasından da söz ederek: "Kur'an-ı Kerim, yalnız hastaların ve meyyitlerin başları ucunda okunması için nâzil olmayıp dîni ve dünyâyı, hikmeti ve edebi ondan telakki etmeliğimiz için şeref-nüzûl eylemiştir. Biz cemi-i âdâbı Kur'an-ı Kerim'den öğrendik." demektedir¹⁴

Burada bu olaylara târih penceresinden baktığımızda dikkatimizi çeken bir noktaya işaret etmenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Şöyle ki, Hacı İbrahim Efendi, kendisinden elli-altmış sene sonra gerçekleşecek hadiseleri daha o zamandan sezebilmiş ve onun Kur'an-ı Kerim'den bahsederken kullandığı ifâdeleri yine elli-altmış sene sonra *Safahât* şâirinin;

"İnmemiştir hele Kur'ân, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!"

mısralarında nazma dönüşmüştür ki, bu da onun düşüncelerinin tesir ve isâbetinin derecesini gösterse gerektir. Hacı İbrahim Efendi, Arap Dili ve Edebiyatı alanındaki faaliyetleriyle Osmanlıca'nın daha kolay öğrenilmesini sağlamak istiyor ve mak-

¹² Bu mübahaseler hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Aksoy, *Hacı İbrahim Efendi'nin Hayatı-Eserleri-Tenkitleri*, İst.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dil ve Edebiyatı Bölümü, (basılmamış doktora tezi), 1993; Kazım Yetiş, *Ta'lim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu), Ankara 1996; Nasrullah Hacimuftuoğlu, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniye'si ve Yankıları", *Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan* (Sempozyum tebliğleri), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.185-222.

¹³ Musa Aksoy, *a.g.e.*, s.59,81,96.

¹⁴ Hacı İbrahim, "Teşekkür ve Temenni", *Tercemân-ı Hakikat*, nr.1/46, 23 Cemaziyevvel 1299-12 Nisan 1882.

sadının Türkçe'ye hizmet etmek olduğunu açıkça beyân ediyordu.¹⁵ Ve bu alanda ortaya koymuş olduğu eserler ve Dâru't-ta'lîm Mektebi ile de Arapça'nın zorluğu iddiasına karşı müşahhas bir cevap vermiş oluyordu. İşte bütün bu fikrî birikim, onu düşüncelerini serbestçe uygulayabileceği bir mektep açmaya sevketti.

b- Dâru't-ta'lîm'in Açılışı:

Hacı İbrahim Efendi'nin Arapça'yı daha kısa zamanda ve kolayca öğretme konusu hakkındaki cesur iddiasına resmî makamlardan bir tepki gelmemesine karşılık devrin isim yapmış özel okullarından Şemsu'l-Meârif ilgi duyar. Böylece Hacı İbrahim Efendi de Mekteb-i Sultânî'de yaptığı ilk Arapça eğitimi tecrübesinden sonra ikincisi olarak bu mektepte kendisine tahsis edilen hususî bir sınıfta düşüncüklerini tatbik imkânı bulur. Bu mektebde üç ay kadar çalışan Hacı İbrahim Efendi mektep idarecileriyle anlaşmazlık sonucu buradan ayrılıp kendi mektebi olan Dâru't-ta'lîm'i açar.¹⁶ Şöyleki;

Hacı İbrahim Efendi düşüncelerini kuvveden fiile çıkarmak ve Arapça'yı yeni ve kolay bir usulle öğretmek için ötedenberi kurduğu planı uygulamaya koymak maksadıyla teşebbüse geçerek, Fatih'deki Naşidil ve Kovacılar Mekteblerinden temin ettiği ve müessis (kurucu) sıfatı ile iştirak ettirdiği Çolak Hüseyin, Şumülüzâde Hasan ve Ahmed Şevki adlı üç hoca ile 4 Aralık 1301/1883'te, Horhor'da Rûsûmât Emîni Edip Efendi'nin Konağını kiralayıp "Dâru't-ta'lîm" adını verdiği mektebini açtı.¹⁷ Hacı İbrahim'in Şemsulmeârif Mektebi'ndeki üç aylık Arapça öğretiminin başarısız gösterilmesine olan kızgınlığını kendi mektebini kurmakla gösterdiği de söylenmektedir.¹⁸ Resmi vazîfelerinden emekliye ayrıldıktan sonra, kendisini tamamen eğitim ve matbûât faaliyetlerine veren Hacı İbrahim Efendi'nin, başarılı çalışmalarını takdirle karşılayan Sultan II. Abdulhamid, 1885 yılında "ma'rifete iltifat" gösterip Rûsûmat Emîni Edib Efendi'nin konağını satın alarak, Dâru't-ta'lîm Mektebi'ne hibe etti.¹⁹ Ancak mektebin ilkokul kısmı, 1304/1886'da tamire ihtiyaç duyulması sebebiyle, Koska'da (Bayezid) ki Abdusselam Tekkesi karşısında bulunan Şeyh Şâmil Efendi Konağı diye bilinen konak kiralanarak oraya nakledilmiştir.²⁰

c- Dâru't-ta'lîm'in Statüsü ve Faâliyet Biçimi:

Dâru't-ta'lîm Mektebi, ibtidai (ilkokul) ve Rüşdiyesi (Ortaokul) bulunan bir özel okul idi. O sıralar hükümet savaş sebebiyle mâlî sıkıntı içinde bulunduğu için

¹⁵ Musa Aksoy, a.g.e., s.2; Ahmed Rasim, *Matbûat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib* (Hazırlayan, Kâzım Yetiş, *Tercüman* 1001 Temel Eserler Serisi, 141), İst. 1980, s.9, 43, 50, 61, 62, 77, 78, 129, 133.

¹⁶ "Saâdetlu el-Hac İbrahim Efendi Hazretleri Cânibinden Vârid Olan Varakadır", *Tarîk* (gazetesi), No.80, 17 Şubat 1301-30 Mayıs 1300-11 Haziran 1884.

¹⁷ Aksoy, a.g.e., s.3; Osman Ergin, a.g.e., s.968-971.

¹⁸ Aksoy, a.g.e., s.583.

¹⁹ Aksoy, a.g.e., s.4.

²⁰ *Saâdet* (Gazetesi), No: 549, 30 Teşrinievvel 1886-Saferulhayr 1304.

özel okullar revaçta idi. Bu okullar ücretle talebe kabul etmekle beraber bir miktar fakir talebiyi de parasız okutuyorlardı. Bu mekteblerin kurucu ve idarecileri tam bir ticari zihniyetle hareket ediyor, mekteblerine talebe celbedebilmek için reklama, ilâna gösterişe ve bilhassa eğitim ve öğretimde yeniliğe çok önem veriyorlar, hatta devrin oldukça tanınmış âlim ve mütehassıslarına ders verdirerek bunların şöhretlerinden istifâde etmeye çalışıyorlardı.²¹

Dâru't-ta'lim mektebi Arapça'ya diğer mekteplerden daha çok önem veren bir eğitim-öğretim müessesesi idi. Hacı İbrahim'in Arapça öğretimine dâir düşüncelerini şöyle özetleyebiliriz: 1870'li yıllarda -belki daha önce- Türkiye'deki arapça öğretiminin yetersiz olduğunun farkına varan Hacı İbrahim Efendi 1882'de katıldığı *Belâgat-ı Osmaniyye* münâkaşasında bu meseleyi ele almıştır. Ona göre Osmanlıca'yı doğru bir şekilde okuyup yazabilmek için Arapça kaidelerin özellikle sarf ilminin bilinmesi şarttı. Ahmed Mithat Efendi'nin Arapça'nın zor olduğu, bunun için gençlerin sekiz-on yılını medreselerde öldürmelerinin doğru olmadığı şeklindeki düşüncelerine karşı çıkmış, sistemli bir çalışma ile bu lisanın iki-üç sene de öğrenilebileceğini ifâde ederek Mekteb-i Sultânî'de yaptığı 80 günlük bir tecrübeyle bunu isbât ettiğini söylemiştir.

Hacı İbrahim Efendi Arapça'nın kolayca öğretilmesi için neler yapılması gerektiği hakkında bazı bilgiler verir; bir yazısında der ki : "Kavaid-i Arabiyye güçtür, az vakitte öğrenilemez şâyiası kizb-i mahzdır, inanmayınız, Arabî güç değil, kolaydır. Tecrübeyi gök yüzüne çekmediler, bunun tecrübesi de kolaydır. Biz bu tarîkte çok düştük -kalktık. Tarîkın sehlîni, sa'bını, cibâlini, tilâlini keşfeyleyip maksada vusûlün kestirme yollarına vâkıf olduk. Biz sıdk-ı müddeâmızı, bi-avnihi ve tevfiķihî teâlâ, bilfiil isbâta muktedir olabiliriz. Ve bunun için bir akçe ve bir habbe dahî talep etmeyip, bu hizmeti fahrî olarak îfâ ederiz. Şöyle ki, şâkirdlerin sinni onikiden yirmiye kadar olmalı ve bu şâkirdlerin hiç Arabî kâidesi görmeyip yalnız gazetelerdeki eşkâl-i kelimâtı okuyabilecek kadar olanlar için üç, ve mekteplerin usûlü üzere kavâid-i Arabiyye görmüş olanlar için iki sene müddet tayin olunmalıdır. Biz de o müddetlerin hitâmına değin beher gün o şâkirdlerin ta'limlerine nezâret etmeliyiz."²² Hacı İbrahim, bu müddetin sonunda öğrencilerin Arapça ibâreleri açık ve yanlışsız bir şekilde terceme edemedikleri takdirde kendisinin sürgün edilmesini; kendisine ise ekmek parası endişesinden kurtaracak emekli maaşından başka bir mükâfat beklemediğini söylemekte ve öğrenciler hakkında ayrıca şu şartları ileri sürmektedir:

1. Öğrenciler yatılı mekteplerin birinde bulundurulmalıdırlar.
2. Bu öğrencilere belirlenmiş süreleri tamam olana kadar Arapça'dan başka ders okutulmamalı.
3. Diğer dersler Arapça'dan diploma almayı hakettikten sonra okutulmalı.

²¹ Osman Nuri Ergin *a.g.e.*, s.957.

²² Musa Aksoy, *a.g.e.* s.574.

Bu mektebin diğer özel okullar arasındaki özelliği bizzat Hacı İbrahim Efendi'nin ifâdesine göre Arapça'ya önem ve öncelik verilmesi, diğer derslerin ise Arapça'da belli bir seviye kazanıldıktan sonra okutulacak olmasıdır.²³ Böyle bir yolla öğretimdeki hedefini kendisi şöyle açıklıyordu: "...müteallimine iki üç senede ulûm-ı Arabiyye'nin ciddî bir sûrette yani gördükleri ibârât-ı arabıyyeyi hele Arabiyyu'l-ibâre olan gazeteleri halletmek ve terceme eylemek mertebesinde bir melekeye geleceğini temin eylemektir."²⁴

Dâru't-ta'lim'de imtihanlar sözlü ve alenî olarak okulun bahçesinde yapılırdı. İsteyen herkes imtihanları takip edebilirdi. Bu durum gazetelerle ilan edilirdi. Ahmed Cevdet Paşa, Mehmed Zihni Efendi, Münif Paşa gibi ileri gelen kimselerin bu imtihanlara nezâret ettikleri bildirilmektedir. Ayrıca başarılı öğrencilere mükâfaatlar verilir ve bunlar "Tevzi-i mükâfat" törenleriyle dağıtılırdı. Bu törenlerde Hacı İbrahim Efendi veya onu temsilen bir öğrenci konuşma yapardı. Öğrencileri temsilen bir öğrenci tarafından da Arapça olarak bir nutuk îrâd olunurdu.²⁵

d- Program ve Okutulan Kitaplar:

Dâru't-ta'lim'e ait yazılı bir talimatnâme bulamadık. Ancak Dâru't-ta'lim'de hocalık yapanlardan ve Hacı İbrahim'in izini takip edenlerden Ali Âli'nin açtığı Dâru't-tedris'in talimatnâmesinde (İstanbul 1307/1890) program ve okutulan kitaplar şu şekilde bildirilmektedir:

Bu mektepler İptidâî ve Rüşdî adlarıyla iki kısımdan ibarettir.

İptidâî birinci sene: Elifbâ, Kırâat-ı Türkiyye, Kur'ân-ı Kerim, Hüsn-i Hat.

İptidâî ikinci sene: Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Risale-i Ahlâk, Hesab-ı Zihni, Ta'dâdu't-terkım, İmlâ, Hüsn-i Hat.

İptidâî üçüncü sene: Kur'anı Kerim, Tecvid, Dürr-i Yektâ, Kısâs-ı Enbiyâ, Sarf-i Osmânî, Lûgat-ı Arabiye (bin beyit kadar ezber), Hesaptan Âmâl-i Erbaa, İmlâ, Hüsn-i Hat.

Rüşdiye birinci sene: Arabça Sarf ve Nahiv, Mükemmel İmlâ, Hüsn-i Hat.

Rüşdiye ikinci sene: Arabça Sarf, Eyyühveled, Hesap, Hüsn-i Hat, İmlâ.

Rüşdiye üçüncü sene: Arabça Sarf, Fütûhu's-Şâm, Edebü'd-dünyâ ve'd-din, Metn-i Kudûrî, Hesap, Tercüme, Hüsn-i Hat, Kavâid-i Fârisî.

Dördüncü sene: Edebü'd-dünyâ ve'd-din, Muallakât-ı Seb', Mugni't-tullâb, Telhîs-i Ma'âni, Fârisî, Kudûrî, Hesap, Hüsn-i Hat, Tercüme, Ta'rib (Türkçeden Arapçaya çeviri).

Beşinci sene: Telhîs, Siyer-i Veysî Maa Tatbikât, Fârisî, Tarih-i Umûmî, Coğraya-ı Umûmî, Ta'rib, Usûl-i Kitâbet-ı Türkiyye ve İnşâ, Hüsn-i Hat.

²³ Musa Aksoy, a.g.e., s. 583.

²⁴ Tercüman-ı Hakikat, No.1121, 21 Rebiulâhîr 1299-1 Mart 1298-13 Mart 1882.

²⁵ Tercüman-ı Hakikat, No.2782, 2 Muharrem 1305-8 Eylül 1887; Musa Aksoy, a.g.e., s.582.

Altıncı sene: Kâdî Tefsiri, Fârisî, Akâid-i Nesefî, Coğrafya, Târih-i Osmânî, Hesap, Hüsn-i Hat.²⁶

e- *Dâru't-ta'lim'de Uygulanan Arapça Öğretim Metodu:*

Hacı İbrahim'in vefatından sonra onun izini takip eden ve Dâru't-ta'lim'de muallimlik yapmış olanlardan Ali Âli Efendi tarafından açılan Dâru't-tedris'e ait 1307/1890 yılında basılan talimatnameye göre bu okullardaki öğretim medodu şöyleydi:

"Her bir muallim sabahleyin okuttuğu ders eğer Sarf ve Nahiv'den ise şâkirdâna tekrar ettirip her bir ferdin birer birer hata ve galattan sâlim olarak ikinci teneffüse kadar okutturacak, geçmiş derslerden dahi suâl ve muzâkere ederek şâkirdâna kesb-i mümârese ettirecek ve ders Sarf u Nahiv olmayıp Edebiyat-ı Arabiyye ve Osmâniyye'den ise derslerini tekrar ettirmekle beraber izâa-i vakit etmeyip terceme-i ebyât ve ibâratla anları meşgul edecekitr. Sarf ve Nahiv okuyan şâkirdân aldıkları dersleri ezberlemekle mükellef olduklarından ferdâsı günü derslerini muallime ezber okuyacaklardır."²⁷

Bu okuldaki Arapça öğretiminin başarı sebeplerini bizzat Hacı İbrahim Efendi şöyle açıklamaktadır:

"...Herşeyin esbâbı olduğu gibi bu çocukların Arabî'de böyle terakkî etmelerinin dahî sebepleri vardır:

Birisi, kavâid-i sarfiyye ve nahviyyeyi Türkî lisân üzere okuyup lâıkiyla ve etrâfiyla anlamalarıdır.

İkincisi, Mekteb'e duhûllerinden bu âna değin Kâmûs'u ellerinden bırakmayıp Lügat-ı Arab'a kesb-i intisâb etmeleridir.

Üçüncüsü, ebyât-ı arabiyye'den ikibinden ziyâde beyt ve kütüb-i edebiyye ve tarihiyyeden bin sahife kadar terkib okumalarıdır. Ve birisi müddet-i tahsillerini yalnız Arabî'ye hasr eyleyüp bu dereceye gelinceye kadar başka bir fen okumamalarıdır.

İşte bu tertip üzere olan tahsil bu küçük efendileri Arabî'den bu mertebeye tavsîl eylemiştir. Ve her kim bu yolda Arabî taallümüne münhemik olur ise bunlar gibi öğreneceği vâzihadan bulunmuştur.

Bu efendiler Arabî'nin ta mertebe-i kusvâsına vasıl olabilecek cadde bir tarîk bulmuş olduklarından artık istedikleri kadar ileri gitmek yani diledikleri kitapları alıp mütâleale ile tevsî ve ta'mîk-i ma'lûmât ve meleke eylemek ellerindedir. Bunun için bundan sonra bu sınıf talebeye münhasıran arabî talim edilmeyüp Arabî'nin İlm-i Beyân'ı ile beraber Türkçe İnşâ ve Kitâbet ve Fârisi talim olunacaktır."²⁸

²⁶ Osman Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 988-9.

²⁷ Osman Ergin, *a.g.e* s.989.

²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, Numara. 2782, 8 Eylül 1887/2 Muharrem 1305 Salı.

Günümüzde yabancı dil kurslarında ve Anadolu liseleri ile bazı üniversitelerde gördüğümüz hazırlık sınıflarına benzer bir uygulamayı daha o zamanda düşünmüş ve tatbik etmiş olan Hacı İbrahim Efendi'nin Dâru't-ta'lim'inin özelliklerini ve Arapça öğretim metodunu şu şekilde özetleyebiliriz:

1- Öğrencilerin yaşları 12-20 idi.

2- Sınıflarda öğrenci sayısı ortalama yirmi idi.

3- Arapça öğrenimi için tahsis edilen süre içinde başka dersler okutulmuyor, yoğun bir şekilde Arap grameri ve bunun tatbikatı üzerinde duruluyor ve bolca metin okutuluyordu.

4- Arapça'dan Türkçe'ye terceme yapılıyor, bunun yanında öğrenciler lügat kitaplarından istifade etmeye alıştırılıyordu.²⁹

5- Türkçe'den Arapça'ya terceme (Ta'rib) usûlü uygulanıyordu.

6- Okutulan derslerde günlük hayatla ilgili kelimelerin kullanılmasına önem verilirdi.

Medreselerde belli ilimlere ait kitaplar okutulurken muayyen konulara ait kelimeler kullanılıyor, öğrenilen kelime sayısı sınırlı kalıyordu. Halbuki, İbrahim Efendi'nin Sarf tercemesinde ise (s.6-53) İslâm, îmân, harb, edevât-ı harb, tartı, tabiat, sular, nehirler, denizler, insan uzuvları, bağ, bahçe, ve çeşitli hayvan isimlerine v.s. ait kelimeleri sistematik bir şekilde tasnîf edilmiş bir lügat kısmı vermesi dil ve dil öğretimini hayata bağlama, günlük hayâtın realitesi ile ilgi kurma tarzında bir yol izlendiğini gösterir.

7- Öğrencilere öğrendikleri gramer kaidelerinin tatbikatını görebilecekleri örnek metin tahlilleri ve tercemeleri neşrediliyordu.³⁰

8- Öğrenciler üzerinde ciddi bir motivasyon uygulanıyordu. Onlara Arapça gazeteleri okumaları tavsiye edilmesinin yanında *Âsâr-ı Edebiyye* adlı ve öğrencilerin çeşitli terceme denemelerini ihtiva eden bir derginin çıkartılması öğrencileri kaideleri tatbik etme ve iyice öğrenmeleri hususunda teşvik ediyor ve cesaretlendiriyordu.

9- Denilebilir ki; büyük ölçüde günümüzdeki modern dil öğretim metodlarına yakınlığı söylenebilecek tarzda bu okuldaki dil öğretiminde gramer, okuma, yazma, ve konuşma usulleri uygulanıyordu.

f- Dâru't-ta'lim'in Son Durumu ve Uyandırdığı Yankılar:

Devrin medreselerinde Arapça öğrenmek için 15-20 yılını fedâ eden talebeleri, hem bu zaman isrâfından kurtarmak hem de İslâmiyet'in öğrenilmesine vesile olan bu dilin öğretilmesini dînî bir vecîbe kabûl eden Hacı İbrâhim Efendi'nin ölümünden sonra kurduğu bu müessese, Dâru't-ta'lim, Dâru'l-ilm ve Dâru't-tedris diye bölünmeye marûz kaldı (1307/1889). Bunlardan Dâru'l-ilm, Dâru't-ta'lim ile

²⁹ Musa Aksoy, a.g.e., s.100.

³⁰ Hacı İbrahim, *Hikemiyyât-ı Arabiyye*; Musa Aksoy, a.g.e., s.33-35

birleşerek Dâru'l-ilm ve't-ta'lim adını almış, en sonunda yerini Hadîka-ı meşveret Mektebi'ne bırakmıştır.³¹ Dâru't-ta'lim'in bir kısım hocaları, Ali Âli adındaki muallimin idaresinde ve aynı programı tatbik etmek üzere Dâru't-tedris adında başka bir mektep açmışlar, mektebin başına da ta'rib muallimi Musul'lu Said Efendi getirmişlerdir. Bu şekilde her iki mektep de biraz daha devam etmişse de sonraları her ikisi de kapanmıştır.

Eserinde Hacı İbrahim Efendi'nin faaliyetlerine genişçe bir yer ayıran Osman*Ergin Daru't-ta'lim ve Dâru't-tedris'in Türk kültürü sâhasında bırakmış olduğu tesirleri şu şekilde özetliyor:

"a) Hacı İbrahim Efendi'nin husûsî teşebbüslerle bir mektep açarak bir iki sene içinde 500 kadar talebe toplamış olması, bu sûretle para kazanmak ve aynı zamanda Türk kültürüne hizmet etmek isteyenler arasında gıptayı ve rekâbeti mücib olmuş ve bu hareket İstanbul'da bir çok hususî mekteplerin açılmasına sebebiyet vermiştir.

b) Atası, dedesi ülemâ silkinde bulunan ve o kisveyi taşımaya taassupla ve ısrarla muhafaza etmek isteyen bir kısım âileler bu arzularına mâni olduğu için çocuklarını maârifin açtığı mekteplere göndermedikleri, medrese terbiyeleri hususunda ihtiyar edecekleri yolu tayinde mütereddit bulunmaktalar iken Dâru't-ta'lim ve Dâru't-tedris hem kıyafeti muhafaza eden, hem din dil: olan Arabça'yı öğreten hem de hükûmet mektepleri kadar Türkçe ve diğer dersleri belleten bir müesseses olarak karşılarında belirmiş işte o türlü âileler çocuklarını derhal bu müesseselere vermişlerdir. Bundan dolayıdır ki bu müesseseler talebelerinin çoğu sarık ve cübbe taşırıldarı.

c) Asırlardan beri medreselerde ve Nizâm-ı Cedîd ile Tanzimât-ı Hayriyye devirlerinden beri de mekteplerde okutulmaya başlanan, fakat bir türlü öğretilemeyen Arab dilinin 1299 (1881) de bir lisan mektebi açıldığı zaman tıbkı o dil gibi öğretilmesi fikri hükûmetçe kabul edilerek lisan mektebi programına Arab dili de konulmuş ve bu dersi okutmağa Hacı İbrahim Efendi'den sonra Dâru't-ta'lim müdürü olan Musul'lu Sait Efendi'nin getirilmiş olması Hacı İbrahim Efendi'nin tesirinden başka bir şeye atfolunamaz. Fakat lisan mektebinin lüzumsuz ve vakitsiz bir zamanda kapatılmış olması yüzünden bu teşebbüs semeresini gösterememiştir.

ç) Hacı İbrahim Efendi'nin Arapça'yı öğretmek hususunda giriştiği mücadele Türkiye dışarısında da tesirini göstermiş³², bilhassa Rusya müslümanları İstanbul'a kafilere kafilere

31 *Türk Dili ve Ansiklopedisi*, III, 200; "(Hacı İbrahim) Efendi-i müşârûn ileyh'in vefatından sonra bazı usul ve kavâidinin tebdil olunması üzerine hâl-i aslıyı muhâfaza maksadıyla İbrahim ve diğer İbrahim ve Ali Âli Efendiler tarafından "Dâru't-tedris" ünvanıyla Lâleli Camii Şerifi karşısında bir husûsî mekteb kûşâd edilmiştir." (Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Ist., Matbaa-i Âmire, 1338, s. 262.

32 22 Kânûn-i Sâni 1306 (1891) tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde görülen şu fıkra bu alanın derecesini gösterir:

"Almanya devletinin Dersaadet sefaretı baş tercümanı Mösyö Testa ile Leipzig Dâru'l-funûnu Arabî muallimi kendilerine Maarif Nezaretî celilesinden terfîk buyurulan bir Efendi ile geçen Perşembe günü saat dokuz raddelerinde Sultan Beyazıt'ta vaki *Daru't-Tedris* Mektebi Arabisine azimle müdir-i mektep ve sair muallimin ile ba'de'l-mülakât kendileri muhibb-i lisan-i Arabî olduklarından mektebin usûl-i tedrisiyle okunan fenlere ve şakirdanın müktesebatına kesb-i vukuf etmek arzusunda bulunduklarını beyan etmelerine mebni ol bapta bazı izâhat verildikten sonra yedinci sınıf dershanesine gidilmiş ve *Muallakât-ı seb'* ve *Edebu'd-dünya ve'd-din* ve mantıktan

talebe göndererek Daru't-ta'lim ve Dâru't-tedris'de okumuşlar ve bu sayede Türk kültürü ve İstanbul şivesi Rusya Türkleri arasında daha ziyâde yayılmaya başlamıştır.

d) Hacı İbrahim Efendi'nin (Mektebi Mülkiye'de Edebîyât-ı Osmâniye Hocalığına çıkmış olmasına rağmen) Türkçesinin çetrefil ve Arapça'ya mâil oluşu ve mektebinde bütün kuvveti Arabça'ya vererek o zamanlarda Osmanlıca'nın temellerinden sayılan Farsça'ya pek o kadar ehemmiyet vermemiş olması hem Arabça'yı hem Farsça'yı aynı kuvvet ve ehemmiyetle okutmak ve bunların neticesi olarak edebî Osmanlıca'yı öğretmek maksadıyla Mekteb-i Edeb'in açılmasına ve muallim Naci gibi, Hacı Zihni Efendi gibi şöhretli adamların ilim ve ihtisaslarından istifadeyi icap ettirmişler ve Rehber-i Marifet, Mekteb-i Osmanî gibi diğer bir takım hususî mektepler de bu yolu takip etmişlerdir.

e) Takip ettiği tedris usulü yüzünden o devirdeki Osmanlı edîp ve muharrirleriyle Hacı İbrahim Efendi arasında çıkan ve beş sene kadar süren edebî ve tedrisî münâkaşalar Osmanlı lîsânının sâdeleştirilmesine ve halkın bu türlü dil ve tedris işleriyle daha yakından alâkalar göstermesine sebep olmuştur.³³

"*Dâru't-ta'lim Mektebi* ile onun müessisi kadar halk arasında, matbûatta münâkaşayı mücîp olmuş ve reklam edilmiş müessese ve şahıs az bulunur. Hacı İbrahim Efendi bir yandan imtihanlara devrin en mümtaz simâlarını mümeyyiz ve müşâhit sıfatıyla davet ediyor, onların takdîr ve taltîf yazılarını matbûatla neşrediyor; bir yandan gazetelerde en büyük muharrirlere çatıyor, câmilerde kürsülere talebeler çıkartarak tefsirden dersler takrir ettiriyor, fazla olarak da gerek kendi, gerek talebesi tarafından mecmûalar ve risâleler neşrolunarak bu sûretle dâimî münâkaşaya ve reklama sebebiyet veriliyordu.

Hacı İbrâhim Efendi'nin çıkarttığı mecmûa *Hikemiyyât-ı Arabiyye* adını taşıyor ve ayda bir çıkıyordu. Mekteb talebesi de *Âsâr-ı Edebiyye* adında yine aylık bir mecmua çıkartıyorlardı. Bu mecmûanın ilk sayısında birinci sınıf talebesinin yazıları görüldüğü, bu hesapça mektebin henüz ilk sınıfında bulunanlar tercümeler yapıyor, mecmûalar çıkartıyorlar demektir. Hacı İbrahim Efendi bunun için ilk nüshasının sonuna yazdığı bir yazıda:

intihap eyledikleri mahalleri şâkirdâna okutup tercüme ettirdikten ve üçüncü sınıf talebesine dahi *Futûhu's-Sam*'dan bir sayfa kadar yeri okutturduktan sonra şâkirdanın müktesebat-ı fevkalâdeleri takdir edilmiş ve binânaaleyh müdür ve heyet-i talimiyyeye hitaben "şâkirdânınızın böyle sa'bû'l-mieâl kitabları bilâfütûr okumaları bizi meftûn etti. Okuyuşları bize o kadar lezzet-bahş oldu ki mektebinizden ayrılmak istemiyorum. Herhalde şayan-ı tebriksiniz." diyerek ve sunûf-i sâireyi dahi gezdikten sonra mektebin yadigarı olmak üzere kendilerine merhum Hacı İbrâhim Efendi'nin telifi olup mekteb-i mezbûrun esâs-ı tedrisi ittihaz olunan *Sarf ve Nahiv Tercümeleri*'nden birer takım ihdâ ve talepleri üzerine birer de program ita olunmasıyla gerek mektebin nizam ve intizamını ve gerek talebenin tahsilât-ı âliyesini tekrar ale't-tekrar âverde-i zebân-i sitayiş ve takdir eylemişlerdir..."

"*Dâru't-tedris*'in talebesinin hemen yarısını Rusyalı Tatar çocukları teşkil etmekte idi. Rus hükûmeti Tatar çocuklarının yabancı bir memlekette Türk kültürü almasını siyasetine uygun görmeyerek çocuklarını geri çağırma kararını babalarından istemiş ve dinlemeyenleri Sibiryaya sürmüştü olduğundan Halim Sâbit gibi bir kaçından mâadâ Tatar çocukları ister istemez *Dâru't-tedris*'i ve Türkiye'yi terke mecbur olmuşlar ve işte bu andan itibaren *Dâru't-tedris* de belini doğrultamaya-
rak tedrisâtı tatile mecbur kalmıştır." (Osman Ergin, a.g.e., 992-3).

³³ Osman Ergin, a.g.e., 993-4, 1013-1018.

"Dâru't-ta'lim talebesinin bâlâdaki eserleri mektebde tederrüs eyledikleri kütüb-i edebiyeden intihap ettikleri cümel ve eş'âr ise de anların intihap ve tercümece olan iktidarları yalnız kendi derslerine maksur olmayup aynı zamanda hiç görmedikleri sâir kütüb-i Arabiyyeden dahi tercüme-i âsâr etmeye kâfi bizâaleri vardır." cümleleriyle talebelerini tezkiye etmiştir.

Bunlardan başka bir kısım talebe de ayrıca risâleler yazıp bastırıyorlardı. *Â-sâr-ı Nefise* bunlardan birisidir. Bunu neşreden Süleyman Fâik "Saye-i kerâmet vâye-i hazreti mülûkânede himmet-i üstâd ile bir iki seneden ibaret olan müddet-i kalîlede rûfakâ-i mektebimle müctemian kütüb-i edebiye-i Arabiyyeden hayli âsâr-i mergûbe tercüme ve tahrir ile sâha-i matbûata çıkartmağa muvaffak olduğumuz gibi işbu risaleyi dahî münferiden tahrîre mübâşeret eyledim." demekle Hacı İbrâhim Efendi'nin de dâvâsını teyit eden bir vesika ortaya koymuştur. Yine talebeden Hersek'li Mehmet Kâmil de ayrıca eserler neşredenlerden birisidir.

Yine talebeden Midilli'li Ali Fuat (sonradan Türkiye Cumhuriyeti Mâliye vekili olan Fuat Ağralı'dır) Abdürrahman İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbu'l-ezkiya*'sını tercüme etmiştir.³⁴

Babanzâde Naim Bey (1872-1934)'in bir değerlendirmesini de Dâru't-ta'lim'in uyandırdığı akisler arasında zikredebiliriz: "...Bu usûl-i tadrîsin ta'dili bir taraftan üstâz-ı faziletmendimiz saâdetlü el-Hâc Zihni Efendi Hazretlerinin, diğer taraftan el-Hâc İbrâhim Efendi merhûmun yed-i itina ve ihtimâmına mevdû olmak mukadder imiş ki "*el-Müntehab*"ların ve "*el-Muktedap*"ların sâha-i istifâdeye vaz'ından, Dâru't-ta'lim'in küşâdından evvel bu cihet-i ehemmiyet-i fevkalâdesiye beraber nazar-ı dikkati celbetmemişti. Dâru't-ta'lim'in küşâdı gece-gündüz Arabî ile uğraşan bir tâlibin az zaman içinde Arabî edebiyâtına bihakkın vâkıf, inşâ ve kitâbetine bile muktedir olabileceğinin isbat etti. Bu hal medrese-nişîn talebeye bir tayy-ı zaman hârikası göstermek demek idi..."³⁵

Dâru't-ta'lim ve Dâru't-tadrîs'in kültürümüze hizmet ve tesirlerini göstereceği düşüncesiyle, aslen Kazan'lı olan son devrin Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden, büyük ilim adamı Abdülaziz Bekkine'nin (İstanbul 1895-1952)³⁶, Mehmed Gazâlî Bey'in³⁷ ve ulemâdan İstanbul'lu Mehmed Şevketî Efendi'nin³⁸ de (ö.3 Ağustos 1934) bu mekteplerden yetişmiş olduklarını, ayrıca Diyânet İşleri başkanlarından

³⁴ Osman Ergin *a.g.e.*, 971, 973.

³⁵ Ahmed Naim, *Lisân-ı Arabî'nin vücut-ı tahsili ve usûl-i tadrîsi hakkında birkaç söz*, (Mehmed Zihni Efendi'nin, *el-Müntehab*..., ına takdim,), Marifet yayınları, İstanbul 1981.

³⁶ Nihat Azamat, Abdülaziz Bekkine, *DİA*, V, 365; Osman N. Çataklı, *Hacı Hasib Efendi ve Hacı Aziz Efendi*, İstanbul, 1998, s.41.

³⁷ İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1930, I, 460.

³⁸ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul, 1981, IV, 112.

Ord. Prof. M. Şerâfeddin Yaltkaya'nın da 1909 yılında Dâru'l-ilmî ve't-ta'lim'in ders nâzırı (müdürü) olduğunu³⁹ kaydetmeliyiz.

Nihâyet, Şeyhül İslam Mustafa Şabri Efendi (ö. Kahire 1954)'nin de oğlunu talebe olarak gönderdiği ve Arapça öğretimine verdiği önem ile ünlü, Konya'daki Islâh-ı Medâris-i İslâmiye Medresesi'nin açılmasında da Dâru't-ta'lim'in bir nevî tesiri olduğunu düşünebiliriz.⁴⁰

³⁹ Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslâm Müellifi*, İstanbul, 1973, s.517; Ali Haki Demir (ve diğerleri), *İstanbul Beyoğlu Müftülüğü Personel Albümü*, 1980-1998, İstanbul 1997, s.10.

⁴⁰ Bu mektebin kuruluşu ve nizamnâmesi için bkz.: Mustafa Özdamar, *Hacı Veyiszâde*, İstanbul 1995.